

Лела М. Вујошевић

Центар за научноистраживачки рад
САНУ и Универзитета у Крагујевцу

УДК: 32:929 Ристић Ј.

ИД БРОЈ: 188150540

Стручни рад

Примљен: 14. 8. 2011.

Прихваћен: 10. 10. 2011.

РИСТИЋЕВ ДУХОВНИ ТЕСТАМЕНТ (СЕЋАЊЕ НА ЈОВАНА РИСТИЋА ПОВОДОМ 180-ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА)

Ајсџиракџи: Богата и вишеструко садржајна животна и радна биографија Јована Ристића тематски је и проблемски разуђена и данас је актуелна за анализу, систематизацију, поређење фактора и отклањање граница између националне и европске (светске) историје. Пловивши између политичких последица руске неискрености и аустроугарске користовљубивости, као између Сциле и Харибде, градио је визију о независној, сувереној Србији, чврсто утемељеној у традицији и вери. „Србија је земља у којој не треба очајавати“, порука је коју је Јован Ристић тихо и одмерено, али довољно гласно да не губи на снази већ скоро два века, послао уснулим, обесхрабреним и озлојеђеним грађанима, као практично упутство за живот.

Кључне речи: Јован Ристић, национална политика, дипломатија, либерализам, Берлински конгрес

Пре 180 година рођена су двојица знаменитих Срба који су, сваки у својој области, били посвећени идеалима националног напретка и стварали у светлу европске друштвено-историјске и културне баштине. Један је композитор, пијаниста и хоровађа Корнелије Станковић, а други је дипломата, научник и државник, Јован Ристић. Као што се Станковић, први школовани српски музичар, оснивач новог националног правца у српској музици, сматра за једног од најзначајнијих стваралаца у српској музичкој историји и култури уопште, тако се и Јован Ристић сматра за најзначајнијег борца за националну политику Србије у 19. веку и најбољег српског дипломату. Савремени токови политичког развоја Србије и ширег друштвеног окружења, у који спада и процес историјског ревизионизма, отварају бројне разлоге за постојање интересовања за проучавање Ристићевог дела, у ширим контекстуалним захватима. Интересовање научне, стручне, али и шире културне јавности за Јована Ристића актуелизује и обележававање јубилеја – два века модерне српске дипломатије¹.

¹ За почетак постојања српске дипломатске службе узима се 1811. година, када је Србија добила првог министра спољних дела – Миљка Радоњића.

Јован Ристић је рођен у Крагујевцу, 4. јануара 1831. у сиромашној породици и рано је остао без оца. Али, неповољне животне околности у детињству га нису обесхрабриле, одузеле амбицију и веру у успех. Напротив, улиле су му самодисциплинованост и борбеност, истрајност и одлучност, као кључне особине за остварење животних циљева. У свом „Тестаменту“ записао је: „Изнад свега сам осећао потребу да се повинујем Божјем провиђењу, захвалан што ме је извукао из сиромаштва и извео на пут у којем сам у грађанском животу и државним положајима могао да заузмем одређено место и под тешким околностима зарађујем за живот“. Половином 19. века, када је чиновнички слој сматран за затворени, елитни слој српског друштва који је постављао стандарде грађанског стила живота, достизање највише, министарске функције, за дете одрасло у сиромашној породици са самохраном мајком, није био само редак пример, већ прави животни подвиг. Јован Ристић је припадност највишем друштвеном слоју, у смислу материјалног богатства и друштвеног угледа, али истовремено и наклоност српског кнежевског двора, трајно обезбедио оженивши се ћерком најбогатијег београдског трговца, Хаџи Томе.

Уз помоћ стипендије српске државе, дипломирао је на београдском Лицеју, као најбољи у разреду, а након наредних пет година школовања докторирао је филозофију на Универзитету у Хајделбергу и наставио школовање на Сорбони. И поред највиших научних квалификација, није добио место професора историје на београдском Лицеју, те се, игром случаја, обрео у бирократској служби. Запослио се 1854. у Министарству унутрашњих дела које је предводио Илија Гарашанин. Његова бриљантна дипломатска каријера започела је 1861. када је послат у Српско посланство у Цариград и активно је партиципирао у власти све до 1880. године (14. октобра 1880). Био је „сива еминенција“ у управљању државом, министар иностраних послова, регент и кнезу Милану и краљу Александру, кључна личност у преговорима око укидања турске доминације и стварања независне српске државе.

Његов државотворни рад био је веома плодан; Народна скупштина под владом Јована Ристића донела је велики број закона (1879. је за 3 месеца донето чак 40 закона) и дошло је до развоја демократских институција. Јован Ристић се лично ангажовао у изради Устава из 1888, који је, за разлику од Устава из 1869. (у који је била уграђена државотворна традиција немачких монархија), био утемељен на британском моделу. Парламентаризам викторијанског доба Ристић је видео као најпогоднији начин за модернизацију друштва: за ограничавање прерогатива Круне, увођење начела поделе власти, права већине да формира владу, одговорности министра пред скупштином (парламентом), за гарантовање грађанских права и слобода и других питања која су се односила на привредни, просветни и културни развитак Србије.

Осим на државотворном, Јован Ристић се ангажовао и на духовном и културном препороду: на плану науке и историографије објавио је обимно дело из области политичке публицистике, као и капиталне књиге на тему ди-

пломатске историје Србије свога доба (које су истовремено и његова политичка опорука). На основу тога, изабран је за редовног члана Српске краљевске академије (данас САНУ) и био је њен председник 1899. Поред историографског, бавио се књижевним и преводилачким радом (превео је и два Шекспирова дела, писао песме, позоришне критике); писао је чланке политичког, али и филолошког карактера и уређивао је „Новине Србске“ крајем 1855).

***

Врхунац његовог дипломатског умећа испољен је на Берлинском конгресу одржаном у јуну и јулу 1878, где је учествовао као представник Кнежевине Србије. Берлински конгресом Србији су скинути тешки, вековни окови ропства од стране Отоманске царевине и коначно је стекла државну независност одн. добила је статус субјекта међународног права. Зато се овај догађај у српској историографији означава као пресудно раздобље националне историје. Том приликом Јован Ристић је примио формална честитања појединих представника великих сила, учесника у раду Берлинског конгреса, међу којима је био и Леополд Ранке, чувени историчар Берлинског универзитета, његов професор и лични пријатељ. Ранке је тешко добијену државну независност Србије окарактерисао „као највеће благо, што је наша земља, добити могла“. Јован Ристић је Народној скупштини одржаној 13/25. јула 1878. у Крагујевцу изнео извештај Берлинског конгреса, који је једногласно прихваћен и Народна скупштина му је одала признање на патриотском залагању и постигнутим успесима. Јован Ристић је, том приликом, рекао „да је добитак назависности незнатан добитак... Ми смо добили много више. Што је год слобода за појединог човека, то је независност за државу, а коликогод је та независност више ограничена, утолико се може уподобити ограничењу слободе индивидуалне“... као и да „земљишно увећање има своје значајне користи, али да је **независност** она **основа**, на којој државе постају и своју будућност обезбеђују...“ Слобода није била само обележје приватног живота, већ је, осим унутрашње (онтолошке слободе) подразумевала и спољну слободу, другим речима, спољно (национално) ослобођење (од турске власти) је претпоставка и унутрашњег (политичког) ослобођења и суштински повезано са њим, у свим доменима друштвеног живота. Пун степен слободе, за либерале 19. века, може да оствари само народ који живи у слободној, национално и етнички уоквиреној држави. Заводљива идеја слободе, у европском просветитељском духу, постала је, за либерале, визија развоја модерне Србије, ослобођене од турског ропства.

Слобода није значила само владавину правде, одн. власти подређене закону и законе једнаке за све (опште право гласа, слободу штампе и јавних окупљања, доступност и слободу јавних звања свим грађанима...), већ је значила и слободу привреде, која би унапређењем економије и извозом довела до привредног развоја. Утемељивши либерализам као идеологију и политичку

снагу у политичком животу Србије, Јован Ристић је учинио покушај наглог заокрета Србије ка модернизацији (у смислу европеизације). Реформе су нужне „да би се једном наш народ развијао из себе... без притисака и сметњи туђих накалемака“, изјавио је Ристић на Народној скупштини у Крагујевцу и Београду 1875. и 1876. У време док је Јован Ристић био на власти, у Србији је процветала политика грађанског либерализма. За Ристићевог партијског колегу, главног идеолога либерализма, Владимира Јовановића, политика није „ствар искуства, него ствар резоновања“, а влада, изабрана од народа, по републиканском начелу, дужна је да одговорно служи истини, разуму, правди и општем напретку. Пут за решавање политичких питања либерали су видели у успостављању политичких принципа, међу којима је идеал Народне скупштине, био највиши. Водећи идеолог либералне странке, Владимир Јовановић, артикулисао је основне тачке њиховог програма у „светом тројству“ слободе, науке и нације.

Међутим, и поред еманципаторског карактера ових политичких образаца, они нису имали упориште у тадашњем српском друштву. Представљали су озбиљну критику власти и тадашње друштвено-политичке стварности у Србији и били тешко одрживе у економски неразвијеној, аграрној, изолованој и аутархичној Србији, у којој се није профилисао грађански (аристократски) слој. И, као и више пута у српској историји, „реформе у духу савременог европског напретка скоро по свима пољима државног живота“² биле су непопуларне за већину становништва, те су нагло прекинуте; овог пута 1883, када је дошло Тимочке побуне и, две године касније, до српско-бугарског рата. Утицај и снага либералних идеја у Србији пратили су кретање професионалне каријере свог најутицајнијег представника, Јована Ристића (који је два пута био на челу Либералне странке) и кратко су га надживели³.

О либералима као националистима писано је још на почетку XX века, и то из пера Јована Скерлића и Слободана Јовановића. Међутим, национализам који унутрашњу политику базира на јединству нације и при том се не користи ауторитарним режимом, насиљем и корупцијом, има обележје патриотизма. Ристићев национализам је уравнотежен и реалистичан, грађен на темељима разумевања историјског хода нације којој је припадао, а не декларативан, помодан, позерски и инструментализован. Његова национална идеологија била је утемељена на грађанским вредностима („*res publica*“ и начела тржишта, парламентаризма, правне државе, људских права) и европеизацији.⁴

---

² *Стеенографске белешке Народне скупштине за 188*, Београд

³ Либерална странка се 1904. поделила у две странке, слабог политичког утицаја и идеја либерализма се гасила под притиском радикализације политичког живота.

⁴ Национализам који се од стране савремених политичких елита пропагира као стратешки државни пројекат за хомогенизацију становништва је, у односу на национализам 19. века, заправо псеудо-национализам чији је основни интерес у сфери економских интереса – састоји

***

Јован Ристић је, поред вођења националне политике за ослобођење и еманципацију Србије од отоманске власти, имао и кључну улогу у конципирању политичко-територијалних захтева Србије. Он је тражио да се, након разочаравајућих одредаба Санстефанског мировног уговора из фебруара 1878, територија Србије прошири на области које је српска војска до краја рата ослободила од Турака, а које су остале под бугарском и турском администрацијом. Садржај његове унутрашње политике је ослобођење и уједињење читавог српског народа⁵, што би, начелно, представљало обнову српске средњовековне државе. Зато се нарочито залагао за присаједињење предела „Старе Србије“ (што се односи на територију Косова и Македоније)⁶ и положај Срба у њеним суседним пограничним крајевима. Иако поносан на резултате постигнуте на Берлинском конгресу, Ристић је за национални и за свој лични неуспех сматрао аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине, губитак заједничке границе са Црном Гором у Санцаку и останак гњиланске казе под турском и трнске под бугарском влашћу. Ипак, он је овим питањима дао шири, међународни, политички оквир и очекивао је да буду разматрана у наредном периоду.

Када је руска дипломатија одбила овај српски предлог, Ристић је учинио уступке у погледу одређивања државне границе између Србије и Бугарске на старим међама нишког и софијског санцака, тражећи заузврат мање исправке српске границе на Тимоку. Ове своје захтеве поткрепио је демократским аргументом – изјавама опредељења становништва тих територија за живот унутар Србије. Овај својеврсни референдум је истовремено и драгоцен извор података о етничкој структури, одн. о етно-демографским кретањима становништва на овим територијама.

Не замеривши се ни једној преговарачкој страни, иако је интимно био русофил, Ристић је остварио је део својих циљева, дискретно усмеривши српску спољну политику ка Европи (затраживши аустроугарску заштиту и подршку)⁷. Ипак, концепт стварања државе у границама „Старе Србије“ се, као и много година касније, показао нецелисходним.

се у онемогућавању организованог отпора за претакање колективне својине, сумњивим приватизацијама и криминалним методама, у приватне руке. Таквом политиком створен је расцеп између националних и грађанских вредности; то је инструментализован национализам, наметнут на различитим нивоима савремених културних и духовних процеса. Оваква политика се огледа и у ставу да је свако ко је за улазак Србије у ЕУ анатисрпски настројен, и обрнуто.

⁵ Ову политику је, током распада претходне Југославије, пропагирао и Слободан Милошевић, под девизом „сви Срби у једној држави“.

⁶ „[Г]ранице Старе Србије обухватају јужно реку Бистрицу до њенога утока у Бело и Егејско море, затим приморје са Солуном до утока Струме“ (Ј. Ристић: *Дипломатска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независности 1875–1878*).

⁷ Ристић током Берлинског конгреса уочава следећи распоред снага: Русија је већ направила погодбу са Аустроугарском, Италија је „добро расположена према нама“, али је њен глас мале специфичне вредности. Енглеска је уздржана, „ништа нам не спори“. Она за нас не

Јован Ристић је водио политику суптилног уклапања властитих државних интереса у глобалне концепције великих сила, мада су, током историје, много чешћи били примери другачијих дипломатских стратегија, којима се опонирало политици великих сила, без обзира на цену. Дипломатско искуство Јована Ристића нас учи нас да светски поредак није конституисан да буде антисрпски, већ да сложени геополитички положај Србије намеће потребу вођења мудре и обазриве спољне политике. На Народној скупштини 1879. рекао је: „Наш положај је тежак, не по нашој кривици, но као последица тешке европске констелације. Не мање тежак је он и по нашем географском положају. Лепо је неко рекао, да смо ми своју кућу саградили поред друма, па се сваки, који прође, о њу очеше; а друм је ово велики, који води са запада на исток“.

***

Пуко усредсређивање на чињенице из биографије и појединих догађаја не би били довољни да објасне значај Ристићевог присуства у националној историји, нити да дају смисао његове афирмације у контексту савремености. За разлику од већине политичара новије српске историје, који су, налик онима из Гогољевих и Чеховљевих дела, духовно опустошени, политикантски сведени људи, „људи у футроли“, који се у јавности препознају и „цене“ једино на основу свог друштвеног положаја, Јована Ристића је одликовала узорна животна путања. Био је образован и mudar, принципијелан, тактичан и углађен. Ристићев непомирљиви политички противник Никола Пашић, представник „напредњака“, забележио је да је у скупштинску салу, у којој су се манифестовале јаке политичке страсти, Јован Ристић увек уносио смирен тон и да није подлегао демагогији опозиције. Слободан Јовановић је записао да је Ристић, за време своје дуге владе, показао да није „ни дворанин, ни демагог“, ни „странчар“, већ државник који је „имао оно што се иште од вође: сигуран поглед и чврсту руку“. (138) У стенографским белешкама Народне скупштине за 1879/80, записана је Ристићева изјава: „Господо, ја се не бојим неповерења. Оно не би могло ништа нахудити мојој прошлости; не бојим се ни зато, што није ни мало нечасно пасти у парламенту. Не ваља где другачије бива.“

Његови дипломатски успеси нису били срачунати на тренутни успех, већ је утицао на грађење националног достојанства – у европску дипломатију увео је политички појам „Старе Србије“, чиме је настојао да далекосежно заинтересује европску политичку и дипломатску јавност за српско питање.

мари, али нас трпи, остављајући нас судбини кона нам дође од аустроугарске сфере. Тежина, дакле, наше ствари у рукама је Аустро-угарске. (Ристић: „Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878“, књига друга).

***

Јован Ристић је, током дугогодишњег активног деловања у политичком животу, и безмало дванаестогодишње владавине, неговао доктринарни однос према вредности традиције. Сматрајући, као и многи његови савременици, да је прошлост важан чинилац националног напретка и да се свест о националном јединству одржава предањем, он се залагао за неприкосновен кредибилитет народне традиције, као најочегледнијег и најраспрострањенијег генератора и чувара националног идентитета. У бројним полемикама, оштро се супротстављао Илариону Руварцу који је на крају 19. века, разбијајући предрасуде о Вуку Бранковићу као издајнику, о Милошу Обилићу као историјској личности, о Рељи Крилатом и сл., почео да гради савремену историјску науку, доказујући да епске песме немају карактер историјске грађе.⁸

Ипак, проницљивошћу и ширином образовања, Јован Ристић се издваја из дискурса рестауратора „традиционалних узора“, јер он испољава свест о краху дотадашњег друштвеног система (о „повјесној оронулости садашњице“) и доласку „новог доба“ за српску државу и друштво, те у складу са тим и спремност да изгради стратегију друштвеног развоја која ће бити усмерена ка мотиву европске рационалности и филозофији слободе. Када је над Енглеском, под инвазијом холандског краља Виљема, надошла претња да постане колонијална провинција, идеолошки утемељивач либерализма Џон Лок је, увиђајући „повесни тренутак“, критиковао „ancien regime“ и дело „Две расправе о влади“ започео речима: „да одбрани пред светом народ Енглеске, чија је љубав према праведним и природним правима, с њиховом решеношћу да их очувају спасла нацију која је тада била на самој ивици ропства и пропасти“. Налик њему, и Јован Ристић је, уочи избијања српско-турског рата 1876, објавио: „Србија ће, ако остане пасивни посматрач словенских буна у окружењу, изгубити своју позицију на Балкану, одрећи се своје мисије и постати предмет подсмеха у читавом словенском свету. Србија би, укратко, признала своју немоћ, свој кукавичлук, своју неродољубиву природу... и потврдила турско угњетавање своје браће.“ У рату 1876. Србија је, по Ристићевим речима, доживела војнички пораз, погинуло је 15 000 људи а око 200 000 остало је без домовине. Али у њему се помешала српска крв из свих крајева и уједињењу Срба „морално је основ положен“.

И као што је Џон Лок антиципирао историјску улогу Енглеске која, на темељу критике епохе, носи у себи потенцијал радикалне трансценденције те епохе, тако је и Јован Ристић, два века касније, правовремено закључио да је унутар поретка Отоманске империје толико нагомиланих противуречности да је њен крах неминован. Ристић је, поред дијалектичког начина мишљења, био склон да од немачке класичне филозофије поприми и тезу о „повесним народима“. Он је заступао тезу да се Србија налази у преломном историјском

⁸ „Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови“, СКА, Београд, 1934.

раздобљу у којем се очекује да се постави као заинтересовани и одговорни повесни актер. Јован Ристић, као крупна фигура на политичкој сцени Србије, не само да је био дорастао тим историјским процесима и задацима, већ их је и надвисио.

***

У испрекиданом балканском културном контексту, окарактерисаном историјским превирањима и супротстављеним културним обрасцима који представљају да унутар њих све изнова почиње и да се са њима све неповратно завршило, чак и такву импресивну личност као што је Јован Ристић, током надилазећих година развоја идеологије социјализма и југословенства (и тзв. унитарне културе), прекрио је заборав. Разлози томе су како у маргинализовању либералне традиције, тако и у потискивању српске националне идеологије.

Јован Ристић је добио своју улицу у Београду, Новом Саду, Нишу, а у Крагујевцу тек након 2000. године. Да Ристићеви историографски текстови имају и данас актуелност као и у време свог настанка, говори податак да је, 2011. године, Радио-телевизија Србије објавила репринт издање Ристићевих успомена „Србија и порта после бомбардовања Београда“ (прво издање 1881).

За коначан повратак Јован Ристића у свој родни град заслужан је прерано преминули историчар Дејан Обрадовић (1971–2010), који се страсно предао проучавању живота и рада својих славних суграђана из 19. века. Иницирао је да град одужи Јовану Ристићу и да му ода трајно признање на најефектнији начин – постављањем споменика. Та идеја је реализована 2004. године подизањем споменика високог 5м, рад вајара Зорана Илића, у близини Доњег бетонског моста. Мада су у јавности изречене многе критике у смислу естетске вредности овог споменика, може ли на почетку 21. века бити недоумица у погледу његове улоге и значаја. Споменик Јовану Ристићу је споменик једном славном Крагујевчанину, једном интелектуалцу и визионару, али и споменик једног славног периода српске историје. Постављен на јавном простору, сваки споменик је простор медијације између државе и друштва, па према томе и место друштвеног самоодређења и организовања јавног мњења. Истовремено, отвара се питање – које поруке се његовим постављањем постављају? Да ли се постављањем споменика Јовану Ристићу пласирају поруке са националистичким и неолибералним предзнаком? Да ли подсећање на живот Јована Ристића треба да буде и подсећање на оноцентричне кругове историјског (само)заборава, на трагичну судбинску неизмељеност нашег ускогрудог паланачког духа? Или би споменик Јовану Ристићу, нарочито у данашњем времену у којем нема растућег самопоуздања са којим се некада живело (већ одише свешћу о сопственој слабости), требало да буде место сабирања колективне меморије, ослонац понашања и појединца и друштва, место националног поноса и надахнућа? Ствар је личног избора и опредељења!

ЛИТЕРАТУРА

Стојанчевић (1985): Владимир Стојанчевић, Радован Самарцић, Чедомир Попов и др: *Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења*, (зборник радова), Београд: Српска академија наука и уметности.

Руварац (1934): Иларион Руварац, *Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови*, Београд: Српска краљевска академија.

Лок (1978): Џон Лок: *Две расправе о влади*, Београд: Младост.

Lela M. Vujosevic
The research Centre SANU
The University of Kragujevac

RISTIC'S SPIRITUAL TESTAMENT

(The reminiscence of Jovan Ristic apropos 180 years from his birth date)

Summary: The working biography of Jovan Ristic, which is very rich and multy-contextual, is thematically diversified and even today actual for the purpose of the analyses, systematization, comparing of the factors and removing the boundaries between the national and European (World) history.

Sailing between the political consequences of the Russian dishonesty and Austro-Hungarian self-interest, like between Scila and Haridba, he had built the vision of the independent, sovereign Serbia that was strongly established in the tradition and religion. «Serbia is the country in which it is not necessary to become stronger», this was the message that Jovan Ristic restrainedly sent to the sleeping citizens as a practical guideline for life.

Key words: Jovan Ristic, the national politics, diplomacy, liberalism, the Berlin Convention